

MOKSLEIVIŲ MORALĖS NORMŲ YPATUMAI

LORETA ZAJANČKAUSKAITĖ

Urbanizuotos visuomenės sąlygomis, kai papročiai, tradicijos, viešoji nuomonė ar religija daro nedidelę įtaką asmenybės elgesiui, vis aktualesnė tampa elgesio kontrolės problema. Tai rodo kriminalinė statistika ir amoralumo faktai visuomeniniame gyvenime. Išorinės kontrolės ar prievartos priemonės nėra pakankamai efektyvios. Nesant veiksmų, galinčių išoriškai pakreipti elgesį adaptyviam linkme, belieka pasikliauti vidinio asmens pasaulio elementais: internalizuotomis elgesio normomis, įsitikinimais, vertybėmis. Viena svarbiausių šiuo požiūriu – moralės sfera. Moralė – tai “įsitikinimų ir vertinimų sistema, kuria remiamasi sprendžiant apie veiksmų teisingumą ar klaidingumą” [Zimbardo, 1992]. Moralės normos – kaip tik tas veiksnys, kuris ypač pabrėžia atskiros asmenybės vaidmenį, kontroliuojant elgesį. Nuo politinių ir teisinių normų, kurių laikymasis ar nesilaikymas pagrįstas valstybės autoritetu, prievartos priemonėmis, moralės sritis skiriasi iš esmės. Moralės normos – “gero ir blogo tarpasmeninio elgesio apibūdinimas, priimtas konkrečioje visuomenėje” [Schwartz, 1970] – taip pat išreiškia visuomenės interesus, tačiau jų realizacija elgesyje visada susijusi su asmeniniu individo apsisprendimu, diferencijuotu socialinės informacijos vertinimu. Elgesys moralinio aspektu vertinamas tik tuomet, kai jis pasirenkamas, o ne primetamas iš šalies. Už tokį elgesį žmogus atsakingas būtent dėl to, kad pats jį pasirinko.

Tyrinėjant moralės reiškinius, svarbu atskleisti ne tik visuomenėje susiklosčiusius elgesio principus, normas – tai etikos sritis, – bet ir tai, kaip šios normos ir principai funkcionuoja asmenybės lygmenyje, kaip jie formuojasi. Moralės normos sudaro socialiai adaptyvaus elgesio pagrindą,

todėl šių normų įsisavinimo tyrimas – svarbus psichologijos uždavinys, susijęs su gyvenimo aktualijomis.

Moralė, skirtingai nuo papročių, etiketo ar teisės, nenurodo individui kategoriškai, kaip jis turi elgtis, o tik suteikia jam vertybinius orientyrus. Moralės reikalavimai iš esmės yra universalūs, tačiau atspindi ir konkretaus laikmečio vertybių sistemą. Jie retai formalizuojami ar turi visuotinai pripažintą verbalinę išraišką. Retos išimtys – Dekalogas, rašytiniai moralės kodeksai. Moralės normos dažniausia nėra suformuluotos konkrečiai. Tai ap sunkina ne tik jų įsisavinimą, bet ir šio proceso tyrimą.

Socialinę asmenybės adaptaciją charakterizuoja normos žinojimas, tų žinių panaudojimas veiklai planuoti ir motyvų diferencijavimas. Tačiau adaptacinis aspektas dar nereiškia moralios veiklos esmės. Moralės normos interiorizacijos pagrindas – emocinis santykis su jos reiškiamą vertybe, o subjektyvaus normos įsisavinimo rodikliai yra pastovi emocinė reakcija į jos laikymąsi ar pažeidimą tiek savo, tiek kitų elgesyje, savarankiškas normos reikalavimų ekstrapoliavimas plačiam reiškinių ratui, asmenybės pasirengimas normos turinį taikyti kintančiomis gyvenimo aplinkybėmis, normos naudojimas kaip tam tikrų poelgių būtinumo paaiškinimą ir pateisinimą [Krebs, 1970].

Taigi moralės reiškiniai – svarbi asmenybės socializacijos dalis, todėl įvairiais aspektais tiriama psichologų. Istorikai moralės psichologijos pradžia laikomas trečiasis mūsų amžiaus dešimtmetis. Tuo metu susikūrė daug naujų psichologijos, filosofijos, etikos mokyklų. Svarbus pradinis impulsas teorinėje srityje priklauso psichoanalizei. Ši psichologijos kryptis skyrė nemažai dėmesio intelekto ir afekto sąveikai, sąžinės prigimčiai, kaltės problemai, asmenybės ir moralės reikalavimų santykiui ir pan. Antroji chronologiškai reikšminga kryptis – kognityvaus moralės aspekto tyrimai, patvirtinę intelektinio ir moralinio vystymosi ryšį, atskleidę pastarojo proceso struktūros ypatumus. Aiškinant moralaus elgesio specifiką, neginčytinas bihevioristinės mokyklos vaidmuo, o ypač socialinio mokymo teorijos indėlis.

Pirmą fundamentalų eksperimentinį moralės psichologijos srities darbą 1928 metais atliko H. Hartshorne ir M. May. Šis darbas reikšmingas ir tuo, kad padėjo metodologinius pagrindus moralaus elgesio fenomenų atkūrimui kontroliuojamomis sąlygomis.

Nepaisant moralės sferos aktualumo, šios problemos istorinių šaknų, vieningos moralės koncepcijos sukurta nėra. Šiuo metu skiriamos keturios santykiškai savarankiškos moralės problemų tyrimo sritys:

- 1) moraliniai išgyvenimai;
- 2) moraliniai santykiai (altruizmas);
- 3) moralinis žinojimas, sprendimai;
- 4) moralinis elgesys.

Kiekviena šių sričių turi pakankamai susiformavusias tyrimo tradicijas, metodų sistemas bei apibrėžtas problemų sferas, tačiau tiriami reiškiniai teoriškai atsiejami, kartais nepaisant jų realios sąveikos.

Viena pagrindinių – moralinio asmenybės vystymosi problema, visų pirma kelianti klausimus, kaip įsisavinamos moralaus elgesio normos, kaip vystosi jų suvokimas, kokie veiksniai daro įtaką šiam procesui. Moralės traktuotė lemia ir psichologinio jos tyrimų kryptį. Moraliniai reiškiniai susiję su bemaž visais asmenybės psichologiniais dariniais – su emocijų, motyvacijos, pažintine, elgesio sferomis, todėl šios srities tyrimai remiasi įvairių krypčių pasiekimais – vystymosi, kognityvine, nuostatų, diferencine psichologija. Moralės normos sąvoka vartojama greta vertybinių orientacijų, įsitikinimų, internalizacijos, išmokimo, sprendimų priėmimo, superego, savęs vaizdo bei vertinimo ir įvairių kitų psichologijos sąvokų.

Mūsų tyrimo problematika apsiriboja kognityvia moralės vystymosi sfera. J. Piaget (1932) postulavo, kad vaikų samprotavimai atspindi visuomenės moralinės sąmonės įvaldymo laipsnį, todėl šių samprotavimų tyrimas atskleidžia moralinio brendimo ypatumus. Tokiu būdu nustatytas mąstymo operacijų formavimosi vaidmuo bei socialinio patyrimo įtaka moralei brandai, išskirtos geteronominė (orientuota į autoriteto vertinimus) bei autonominė (pagrįsta kooperacija, intencijų vertinimu) vystymosi stadijos. L. Kohlbergo (1964) moralinės argumentacijos tyrimai leido sukurti labiau išplėstą kokybiškai skirtingų stadijų modelį. Pagrindinius teorinius principus L. Kohlbergas suformulavo remdamasis paauglių tyrimu. Tiriamiesiems buvo pateikiamos moralinės dilemos, o po jų išsprendimo – klausimai apie to ar kito pasirinkimo motyvus. Tyrimo metodas, tikslai ir tiriamųjų amžius artimas J. Piaget: L. Kohlbergas taip pat siekė atskleisti moralinio sprendimo ypatumus ir ištirti sprendimo priėmimo procesą. Tiriamųjų atsakymai vertinti pagal samprotavimų pobūdį. Rezultatai leido išskirti tris moralinių sprendimų išsivystymo lygius,

o pastaruosius skirti į dvi stadijas pagal dominuojančią motyvaciją. Prieškonvenciniam lygiui priskiriama bausmės vengimo ir atlygio siekimo motyvacija (1–2 stadijos), konvenciniam lygiui – kritikos vengimas ir teisingumo, socialinės tvarkos palaikymas (3–4 stadijos). Autonominiam lygiui būdingas pripažinimo, orumo siekimas ir savęs pasmerkimo vengimas (5–6 stadijos). Pagal L. Kohlbergą, stadijos nėra prilyginamos amžiaus tarpiniams, galimas tiek pagreitėjęs, tiek sulėtėjęs vystymasis. Konkretūs asmenys paprastai pateikia samprotavimų, kurie priskiriami ne vienai stadijai, tačiau dažniausiai dominuoja kurios nors vienos stadijos požymiai. Stadijos keičia viena kitą nuosekliai ir yra universalios visoms kultūroms. Tai patvirtina ilgalaikių tyrimų ir tarpkultūriniai duomenys [Colby, 1983; Edwards, 1975; Kohlberg, 1969, Rest, 1983; Turiel, 1973 ir kt.]. Prieškonvencinis, konvencinis ir autonomiškas (postkonvencinis) lygiai bei stadijos atitinka kognityvinių sugebėjimų vystymąsi.

Empiriškai tirta įvairių veiksnių įtaka moraliniams sprendimams: kultūrinės aplinkos [Gibbs, 1977; Simpson, 1974], lyties [Gilligan, 1982], išmokimo [Blakeney, 1991; Užgirienė, 1982] ir kt.

Tyrimai rodo, kad asmens priskyrimas tam tikrai moralinio brandumo stadijai neleidžia patikimai prognozuoti elgesio [Colby, 1983; Kay, 1982], todėl stadijų nustatymas neturėtų būti galutinis empirinių darbų tikslas.

Lietuvoje moralės psichologija – mažai nagrinėta sritis, tačiau visuomenėje vykstantys reiškiniai rodo, kad mokslinis moralės problemų tyrimas tikslingas. Atskiri sociologiniai vertybinių orientacijų tyrimai tik iš dalies atskleidžia moralinio žinojimo bei vertinimų pobūdį. Siekiant praktiškai taikyti moralės psichologijos dėsningumus, pirmiausia reikia įvertinti realią situaciją. Toks yra ir mūsų tyrimo tikslas – siekiama empiriškai atskleisti moksleivių žinomas moralės normas, pasirengimą jų laikytis ar jas pažeisti, įvertinti lyties ir amžiaus sąlygotus skirtumus. Tokie duomenys leistų planuoti tolesnius lietuvių populiacijos tyrimus ir iškelti hipotezes, numatančias gilesnę problemos analizę. Šio tyrimo užfiksuotų rodiklių nereikėtų tapatinti su faktinio tiriamųjų elgesio moralumu. Tiriamos normos yra tik vienas iš moralumą apibūdinančių veiksnių. Pasirinktą problemą galima apibūdinti konkrečiau – nagrinėjamas moksleivių žinomų moralės normų pobūdis, šias žinias gretinant su slopinamo elgesio paskatomis. Nekėlėme tikslo atskleisti moralinių žinių kilmės – įvairios teorinės mokyklos moralinį brendimą aiškina gana skirtingai. Tačiau aptinkamos moralinio žinojimo spragos gali būti prasmingas rodiklis for-

muojant pedagoginius tikslus. Lyties ir amžiaus determinuotais ypatumais taip pat galime remtis sprenddami moksleivių socializacijos problemas, numatydami korekcinio poveikio kryptis.

Moralės sfera glaudžiai susijusi su socialiniu prestižu, todėl amorališkos bei asocialios paskatos dažniausia nedeklaruojamos ar slepiamos. Atvirai išsakomos moralinės nuostatos, deja, ne visada sutampa su realiais sprendimais, todėl tyrimui dažnai pasirenkamos tiesioginių tikslų maskuojančios projekcinės metodikos [Минкова, 1987; Семенов, 1977]. Į mūsų tyrimą taip pat įtraukta projekcinė užduotis.

Empirinis tyrimas atliktas 1995 m. spalio–lapkričio mėn.

Metodika

Tiriamieji. Tyrime dalyvavo 413 Kauno miesto bendrojo lavinimo mokyklų 5–12 klasių moksleivių, iš jų 225 mergaitės ir 188 berniukai. Mokyklinio amžiaus tarpsnio pasirinkimą nulėmė tai, kad šis asmenybės augimo laikotarpis pasižymi intensyviu socialiniu patyrimu, esminių nuostatų formavimusi. Kita vertus, pastarieji veiksniai teikia ir korekcijos perspektyvų.

Užduotys. 1. Išvardykite 3 doro elgesio taisykles, kurios yra svarbiausios mūsų visuomenėje. 2. Pafantazuokite: jeigu keletui dienų taptumėte nematomas, ką norėtumėte tuo metu veikti?

Tyrimui naudota originali metodika, kurios tinkamumas patikrintas išankstiniu tyrimu. Pirmoje užduotyje tiriamojo tiesiogiai prašoma nurodyti žinomas moralės normas. Pastarosios yra visuomeniškai priimtinos, todėl neskatina asmenybės psichologinio gynybiškumo, sudaro sąlygas tyrimo metu jaustis pakankamai saugiai. Antroji užduotis – projekcinė. Artimas šios užduoties formulavimas anksčiau naudotas A. E. Minkovos darbe (1987).

Rengiant metodiką, pokalbių su moksleiviais metu paaiškėjo, jog sąvokos “norma” ir “moralus” suprantamos nepakankamai teisingai (ypač žemesnėse klasėse). Remiantis “Sinonimų žodynu”, minėtos sąvokos pakeistos jų atitikmenimis “taisyklė” ir “doras” – pirmos užduoties instrukcijoje pavartotos būtent šios sąvokos. “Doro elgesio taisyklės” ir “moralės normos” toliau interpretuojama kaip sinonimai.

Pirminiai duomenys apdoroti turinio analizės (*content analysis*) metodu, o tokiu būdu gautoms skaitinėms išraiškoms taikytos standartinės statistinės

procedūros. Turinio analizės procedūros patikimumas patikrintas perkodavus 50 protokolų.

Tyrimo eiga. Tyrimas buvo atliekamas grupėmis, kurias sudarė tos pačios klasės moksleiviai. Tiriamieji sėdėjo įprastose vietose, įprastoje klasės aplinkoje. Užduotys pateiktos žodžiu, o atsakymus tiriamieji užrašė jiems išdalintuose lapuose, prieš tai nurodę savo klasę ir lytį. Mokiniam prašant, užduotys buvo kartojamos. Vienos grupės tyrimo trukmė – 15–20 minučių.

Rezultatai ir jų aptarimas

Atsakymai į pirmąją užduotį parodo, kokias moralės normas moksleiviai žino ir laiko svarbiomis. Apie jų laikymąsi klausimas nekeliamas. Antroje užduotyje prašoma įsivaizduoti fantastinę situaciją, kurioje neegzistuoja socialinė kontrolė. Tai paslepia tikslą atskleisti tikėtiną tiriamojo pasirengimą pažeisti elgesio normas [Минкова, 1987]. Turint omenyje mokykliniam amžiui būdingą aktyvią vaizduotę, fantastinis užduoties pobūdis leidžia tikėtis pakankamos motyvacijos ir saikingo gynybiškumo. Tą patvirtino išsamūs, o kai kuriais atvejais – stebėtinai atviri atsakymai į antrą užduotį.

Moralės normų pasiskirstymas, gautas išnagrinėjus atsakymus į pirmą užduotį, pavaizduotas 1 lentelėje.

1 lentelė. Moksleivių nurodytos moralės normos

Norma	Tiriamieji, %	Mergaitės, %	Berniukai, %
1. Neapibrėžta, nekonkreči	32,5	27,8*	37,0*
2. Būk mandagus	16,8	18,2	15,3
3. Būk sąžiningas	7,5	9,6*	5,1*
4. Nenaudok smurto	7,1	5,6	8,4
5. Nevok	5,8	4,9	6,6
6. Padėk kitiems	5,8	5,9	5,6
7. Gerbk kitus	5,4	6,7	4,1
8. Klausyk vyresnių	5,4	5,2	5,6
9. Nemeluok	3,3	5,3*	1,2*
10. Nekerštau, būk atlaidus	2,6	2,6	2,6
11. Negirtuokliauk, nerūkyk	2,2	2,2	2,2
12. Nepaleistuvauk	1,6	2,2	0,9
13. Nekenk gamtai	1,2	1,0	1,3
14. Būk ištikimas	1,0	1,2	0,7
15. Laikykis 10 Dievo įsakymų ar Kanto imperatyvo	1,0	1,4	0,6

* pažymėti skirtumai statistiškai reikšmingi, kai $p < 0,01$

Normų formuluotės parinktos remiantis dažniausiai pasitaikančiais tiriamųjų posakiais. Žemesniųjų klasių moksleiviai dažniau atsakinėjo labai konkrečiai, tokius atsakymus nesunku buvo priskirti kuriai nors apibendrintai kategorijai. Pavyzdžiui, “būk mandagus” kategorijai priskirti šie ir panašūs posakiai: “turi būti mandagus”, “nesikeik”, “nekalbėk negražiai”; “nevok” – negalima imti svetimo daikto”, “negalima vogti iš neturtingų žmonių”. Neapibrėžtais, nekonkrečiais atsakymais laikomi tie, kurie nenurodo aiškios elgesio krypties ar draudimo, pavyzdžiui, “būk geras”, “reikia gražiai elgtis”, “nedaryk nusikaltimų”, “reikia jausti savo pareigas”. Kaip matome iš 1 lentelės, daugiausia moralės normų pateikta neapibrėžtai, nekonkrečiai. Šis faktas rodo ne tik verbalizavimo sunkumus, bet ir tai, kad moralaus elgesio supratimas moksleivių sąmonėje yra gana difuziškas, nepakankamai aiškus. Tiriamųjų atsakymuose atsispindi iš tėvų ar kitų autoritetų formaliai perimti apibendrinti nurodymai būti doram, gerai elgtis, tačiau tokių žinių funkcionalumas konkrečiose situacijose labai abejotinas.

Apžvelgę moksleivių išsakytų moralės normų sąrašą matome, kad jis iš esmės nedaug tenutolęs nuo Dekalogo, o 12 vyresniųjų klasių moksleivių į pirmą užduotį atsakė vienu teiginiu: “Reikia laikytis 10 Dievo įsakymų”, “nedaryk to, ko nenori, kad tau darytų kiti” ar panašiomis formuluotėmis. Tokie rezultatai ne tik patvirtina pagrindinių etinių principų universalumą, bet rodo ir moksleivių sąmonėje egzistuojančias katalikiškas tendencijas.

Remiantis 1 lentelėje pateiktais mergaičių ir berniukų atsakymų skirtumais, galima tvirtinti ryškios dichotomijos lyties atžvilgiu nesant. Berniukai pateikė daugiau nekonkrečių, neapibrėžtų taisyklių, o mergaitės – daugiau normų “būk sąžiningas”, “nemeluok”. Kitų autorių duomenys apie moralinės sąmonės skirtumus tarp lyčių taip pat nėra vienareikšmiški. Teigiama, kad socializacijos metu vyrai labiau nei moterys suformuoja juridinei artimesnę moralinių normų sistemą [Colby, Damon, 1983]. 1 lentelės duomenys rodo, kad berniukai pateikė daugiau tokių taisyklių, kurių laikymąsi reglamentuoja ir įstatymas (“nenaudok smurto”, “nevok”), tačiau statistiškai šis skirtumas nėra reikšmingas.

Moralinio subrendimo skirtumai tarp lyčių žymesni vaikystėje ir tai daugiausia susiję su žaidimų pobūdžiu. Žaidimai turi neabejotinos įtakos moraliniam vystymuisi. Žaisdami vaikai išmoksta priimti kitų taisykles, suvokia, kad taisyklės gali būti sukuriamos ar pakeičiamos [Mead, 1934; Piaget,

1932]. J. Lever (1976) tyrimo duomenys teigia, kad berniukai daugiau žaidžia lauke nei namuose, dažniau didesnėse ir įvairesnėse pagal amžių grupėse, dažniau žaidžia komandinius žaidimus, daugiau diskutuoja žaisdami ir patiria daugiau pasitenkinimo iš diskusijų, taisyklių aiškinimosi nei mergaitės; berniukai daugiau motyvuoti siekti sėkmės, o mergaičių žaidimuose daugiau lavėja sensitivityumas, atida kitų jausmams. Mūsų tyrimo duomenys taip pat rodo, jog mergaitėms svarbesnis mandagumas, sąžiningumas, pagarba, pagalba kitiems, ištikimybė. Tai rodo išsidėstymas rangų eilėje mergaičių ir berniukų grupėse.

J. Piaget tvirtinimu, mergaitės tolerantiškesnės taisyklių atžvilgiu, daugiau linkusios daryti išimtis ir lengviau sutinka su taisyklių inovacijomis. Jų teismo, leistinumą jausmas, kurį autorius tiesiogiai sieja su moraliniu brendimu, išvystytas silpniau nei berniukų. Moralinės pamokos mergaičių žaidimuose retesnės nei berniukų, kurie dažniau susiduria su situacijomis, kai vieno asmens sėkmė reiškia kito nesėkmę [Kohlberg, 1968]. Tai, kad pirminė mergaičių socialinių santykių patirtis kooperatyvesnė nei berniukų, visgi daro įtaką moralinio vystymosi skirtumams tarp lyčių [Gilligan, 1982].

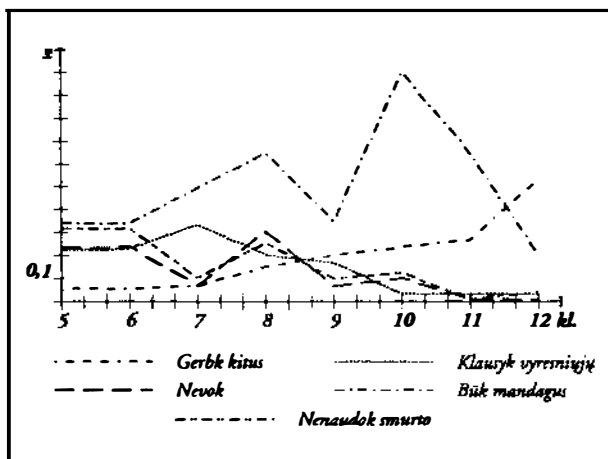
Nagrinėjant atsakymų pasiskirstymą pagal amžiaus grupes, kai kurių kategorijų atžvilgiu matyti kitimo tendencijos. Dalis turinio kategorijų panašiu dažnumu užfiksuotos įvairių klasių moksleivių protokoluose, pavyzdžiui, neapibrėžtų atsakymų, pagalbos kitiems, žalingų įpročių ir kai kurių kitų kategorijų atžvilgiu priklausomybė nuo amžiaus nepastebėta. Aptarsime ryškesnes kitimo tendencijas.

2 lentelė. Normos pateikimo vidurkiai pagal klases

Norma	Normos pateikimo vidurkiai							
	5 kl.	6 kl.	7 kl.	8 kl.	9 kl.	10 kl.	11 kl.	12 kl.
<i>Gerbk kitus</i>	0,057	0,057	0,088	0,159	0,164	0,235	0,285	0,418
<i>Būk sąžiningas</i>	0,086	0,086	0,301	0,068	0,410	0,283	0,267	0,485
<i>Būk ištikimas</i>	0,010	0,010	0,025	0,036	0,294	0,052	0,021	0,072
<i>Klausk vyresniųjų</i>	0,242	0,239	0,331	0,202	0,173	0,037	0,041	0,050
<i>Nevok</i>	0,242	0,242	0,075	0,315	0,086	0,093	0,000	0,000
<i>Būk mandagus</i>	0,343	0,343	0,508	0,675	0,357	0,925	0,682	0,207
<i>Nenaudok smurto</i>	0,310	0,310	0,109	0,233	0,105	0,127	0,000	0,036

Atskirų klasių tiriamųjų skaičius nėra didelis, todėl apsiribosime kokybi-
ne rezultatų analize. Kategorijos, kurių atžvilgiu galime matyti daugiau ar
mažiau nuoseklų kitimą, pateiktos 2 lentelėje. Normos “būk sąžiningas” ir
“būk ištikimas” dažniau sutinkamos vyresniųjų moksleivių atsakymuose. Pas-
taraisiais atvejais kitimas nėra nuoseklus, tačiau pakanka pagrindo manyti,
jog vyresniųjų klasių moksleiviams labiau būdinga orientacija į vidinio gyve-
nimo reiškinius ir vidinės kontrolės kriterijus (sąžinę). Tai atitinka bendrus
moralinio vystymosi dėsningumus, aprašytus J. Piaget ir L. Kohlbergo.

1 pav. Normos pateikimo priklausomybė nuo amžiaus

Išsakytų normų pasiskirstymas pagal klases parodytas 1 pav. Matome
tolygiai nuo 5 iki 12 klasės daugėjant normų “gerbk kitus”. Kadangi kiti-
mas nuoseklus, atlikome kraštinių grupių (5 ir 12 kl.) duomenų statistinį
palyginimą. Rezultatai reikšmingai skiriasi, kai $p < 0,001$. Taigi galime tvir-
tinti, kad pagarba kitam žmogui tampa svarbesnė proporcingai tiriamųjų
amžiui. Toks kitimas visiškai suprantamas, turint omenyje bręstančios
asmenybės dėmesį vidiniam pasauliui, jo unikalumui.

Klausyti vyresniųjų, kaip matome, svarbiau žemesniųjų klasių mokslei-
vams. Tai atitinka L. Kohlbergo (1963) aprašytą prieškonvencinę orientaciją,
kuriai būdingas baudmės vengimas, pastangos nebūti nutvertam, atlygio sie-

kimas. Dalis aukštesniųjų klasių moksleivių taip pat paminėjo normą “klausyk vyresniųjų”. Nors tyrimo metu nekėlėme tikslo moksleivių atsakymus priskirti tam tikroms moralinio išsivystymo stadijoms, tačiau hipotetiškai galima teigti, kad aukštesniųjų klasių mokiniai labiau linkę siekti pripažinimo, autoritetų palankumo, išvengti kritikos. Šią prielaidą inspiruoja dalis išsamesnių atsakymų. Taigi šių moksleivių “paklusnumą” galima būtų priskirti konvencinei moralei.

Dėmesį atkreipia nurodomų normų “nevok” sumažėjimas nuo 5 iki 12 klasės. Priklausomai nuo amžiaus, nors ir netolygiai, didėjanti tolerancija vagystei kelia susirūpinimą. Kita vertus, kasdieniu, įprastu reiškiniu pastaruoju metu tapusios vagystės jau nieko nebestebina. Todėl galime daryti išvadą, jog fiksuojama normos “nevok” nuvertėjimo tendencija. Tai patvirtina antros užduoties atsakymai, kuriuos aptarsime vėliau.

Dalis tiriamųjų atsakymų rodo, kad norma “nevok” pripažįstama ne absoliučiai, o su išlygomis. Štai keletas pavyzdžių iš protokolų: “negalima vogti daug”, “negalima vogti iš neturtingų žmonių”, “negalima vogti ir pasakui parduoti tuos daiktus”.

Lyginant su kitomis normomis, “būk mandagus” nurodė daugiausia tiriamųjų. Vyresnieji moksleiviai kiek dažniau akcentavo būtent šią taisyklę, tačiau aiškios priklausomybės nuo amžiaus šiuo atveju nepasireiškė. Tegalime spėlioti, kodėl 9 klasės moksleiviams mandagumas mažiau svarbus nei 8 ar 10 klasių moksleiviams. 11–12 klasių tiriamieji, matyt, supranta esant svarbesnių dalykų už mandagumą (žr. 1 pav.).

Tokią aukštą mandagumo reitingą galima aiškinti keletu priežasčių: mandagumo taisyklės lengvai verbalizuojamos, vienprasmėms, mandagumo ar nemandagumo pasireiškimai interpretuojami remiantis išoriniu elgesiu, t. y. nereikalauja empatiškumo ar introspekcijos. Tačiau tas faktas, kad moksleiviai linkę tapatinti mandagumo (etiketo) ir moralės normas, turėtų atkreipti pedagogų ir tėvų dėmesį.

Norma “nenaudok smurto” pagal pateikimo dažnumą užima ketvirtą vietą (žr. 1 lentelę), tačiau jos pasiskirstymas amžiaus grupėse rodo taisyklės svarbos mažėjimą. Pastarosios normos devalvaciją iš dalies galima aiškinti “apsipratimu” su kriminaline statistika. Kita vertus, vyresnieji moksleiviai daugiau lieka stebėtojų vaidmenyje, susiduria su smurtu daugiau žinių forma, o mažiesiems peštinės arba kai kuriems ir fizinės bausmės – įprastas

reiškiny. Patyrimo pobūdį atspindi ir konkrečios formuluotės. Jaunesniųjų klasių moksleiviai dažniau atsakė: “negražu muštis, mušti silpnesni”, o vyresnieji “negalima žudyti, kankinti, tyčiotis”.

Atsakydami į pirmą užduotį, vieni moksleiviai tą pačią normą formulavo teigiamai, t. y. kaip nurodymą, liepimą, pageidavimą, kiti – neigiamai, kaip apribojimą, draudimą, pavyzdžiui, “elkis mandagiai” – “nesikeik”, “gerbk kito žmogaus nuomonę” – “neįžeidinėk kitų” ir pan. Akivaizdu, kad formulavimo pobūdis priklauso ir nuo pačios normos, pavyzdžiui, neužfiksuota pozityvios “nevok” formuluotės normos. Nagrinėjant visos imties duomenis, matomas teigiamų formuluočių vyravimas: 68,9 proc. atsakymų pateikta pozityvia išraiška. Daugiau teigiamai formuluoti normas linkę vyresnieji, 9–12 klasių, moksleiviai. Pozityvios kalbinės išraiškos atsakymų gana tolygiai daugėja nuo 5 iki 12 kl., o negatyvios atitinkamai mažėja. Tokie duomenys rodo pozityvaus mąstymo dominavimą moralės srityje, o tai džiugina. Tai, kad jaunesniųjų tiriamųjų atsakymuose daugiau draudimų, galima aiškinti auklėjimo įtaka: mažesniųjų elgesys dažniau kontroliuojamas apribojant, uždraudžiant nepageidaujamas jo formas, o vyresniems dažniau aiškinama, suteikiama pasirinkimo galimybė. Nagrinėjant normų formuluotes lyties atžvilgiu, reikšmingo skirtumo neužfiksuota.

Toliau aptarsime tiriamųjų atsakymus į antrą užduotį. Jeigu neegzistuoję socialinė kontrolė, moksleiviai pasirenge veikti štai ką (žr. 3 lentelę):

3 lentelė. Pageidautina veikla neegzistuojančios kontrolės situacijoje

<i>Veikla</i>	<i>Tiriamieji, %</i>	<i>Mergaitės, %</i>	<i>Beraiukai, %</i>
<i>Smalsumo tenkinimas, pramogos</i>	38,8	54,2**	23,4**
<i>Nekryptinga destrukcija</i>	31,9	27,1	36,7
<i>Vagystė</i>	23,3	16,9**	29,8**
<i>Konkrečių draudimų pažeidimas</i>	17,7	17,3	18,1
<i>Kerštas</i>	13,9	12,0	15,9
<i>Veikla kitų žmonių labui</i>	13,6	16,0	11,2
<i>Dėmesio siekimas</i>	12,5	8,4*	16,5*
<i>Neutrali veikla</i>	6,3	3,6*	9,0*
<i>Trumpalaikės naudos siekimas</i>	4,8	4,8	4,8
<i>Veikla artimųjų labui</i>	2,8	4,0	1,6

* pažymėti skirtumai statistiškai reikšmingi, kai $p < 0,05$

** pažymėti skirtumai statistiškai reikšmingi, kai $p < 0,01$

Atsakymų į antrą užduotį skaičius nebuvo ribojamas, todėl dalis tiriamųjų nurodė daugiau kaip vieną “užsiėmimą”. Aptarsime išskirtas veiklos kategorijas.

Pramogavimą ir smalsumo tenkinimą tiriamieji dažnai nurodė kartu. Tai labiausiai pageidaujamas moksleivių užsiėmimas. Žemesniųjų klasių mokiniai, tapę nematomi, pramogautų sūpynėse, atrakcionuose, iš smalsumo aplankyti egzotiškas šalis, rūmus, berniukai – mergaičių persirengimo kambarius, moterų pliažą ir pan. Vyresnieji daug keliautų, lankyti naktinius barus, klausytusi svetimų pokalbių, šnipinėtų draugus, siekdami sužinoti kitų nuomonę apie save ir pan. Kaip rodo duomenys iš 3 lentelės, mergaitėms smalsumo tenkinimas ir pramogos yra aktualiau nei berniukams, tačiau turinio atžvilgiu skirtumai nežymūs (jaunesniųjų klasių berniukams labiau būdingas seksualinis susidomėjimas, o vyresnėms mergaitėms – poreikis įsitikinti, ar draugai joms ištikimi).

Antroje vietoje pagal atsakymų dažnumą yra “nekryptinga destruktija”. Šiai kategorijai priskirti atsakymai apie destruktivią veiklą, neturint tikslo pakenkti kam nors konkrečiai, pavyzdžiui, “gąsdinčiau gatvėse žmones”, “erzinčiau draugus”, nurodomi įvairūs būdai, kaip galima erzinti ir gąsdinti. Tokie atsakymai rodo gana aukštą moksleivių agresyvumo lygį. Agresijos kryptis ir adresatas neaiškūs, o tai lemia neefektyvius iškvos būdus. Tikėtina, kad agresyvios fantazijos susijusios ir su siekimu patikrinti leistinumą (greičiau vidinio) ribas, pavyzdžiui, dešimtoko atsakymas: “ką nors nužudyčiau arba bent jau pabandyčiau tai padaryti”, kelios vyresniųjų klasių merginos prisigertų ir ką nors daužytų. Berniukams destruktivumas būdingas labiau, tačiau skirtumas neryškus.

Tiriamųjų atsakymuose gausūs pasirengimo vogti atvejai. Palyginę 1 ir 3 lentelių duomenis matome, kad moksleiviai gerai žinomos ir deklaruojamos normos “nevok” nelinkę taikyti savo elgesiui, pasirenę ją pažeisti. Tapę nematomi, berniukai vogtų dažniau nei mergaitės (skirtumas statistiškai reikšmingas, kai $p < 0,01$), nors berniukai normą “nevok” dažniau nurodė kaip svarbią (žr. 1 lentelę). Beje, aukščiau aptarti atsakymai apie pramogą iš dalies taip pat susiję su vagyste – tiriamieji naudotųsi įvairiomis paslaugomis nemokamai. Taigi galime konstatuoti aukštą pasirengimą pažeisti normą “nevok”. Tai papildo jau minėtą šios normos nuvertėjimo tendenciją.

Atkreipę dėmesį į konkretų pasisakymų turinį matome, kad jaunesniųjų

moksleivių atsakymuose dominuoja saldumynų vagystės iš parduotuvių ir bankų apiplėšimai, o vyresniųjų – bankų apiplėšimai. Vyresnės mergaitės dažnai nurodo norinčios pasisavinti drabužių iš prabangių parduotuvių. Kai kurie moksleiviai argumentavo pasirengimą vogti: “pavogčiau iš turtingų ir išdalinčiau vargšams, kad jie turėtų iš ko gyventi” (6 kl. mergaitė), “ko nors prisiimčiau iš turtingų namų, nes jie visko turi ir net nepastebėtų, kas dingo” (8 kl. mergaitė), “apiplėščiau “Sekundės” banką, nes jie irgi apiplėšė žmones” (11 kl. berniukas), “apvogčiau banką ar juvelyrinę parduotuvę ir apsirūpinčiau senatvei” (12 kl. berniukas). Šiais atvejais stebime psichologinės gynybos pasireiškimą – suvokdamas savo poelgio nesocialumą, subjektas siekia suteikti jam teigiamą asmenybinę prasmę [Kahn, 1992].

Ketvirtoje vietoje – “konkrečių draudimų pažeidimas”. Rezultatai rodo, kad uždrausto vaisiaus fenomenas reiškiasi gana intensyviai. Moksleiviai neitų į mokyklą, lankytų tokias vietas, kur įleidžiami tik suaugusieji, išbandytų seksą, mažesnieji prisivalgytų šokolado, ledų.

13,9 proc. tiriamųjų, tapę nematomi, kerštautų. Kerštas daugiausia nukreiptas į mokytojus ar nekonkrečius nusikaltėlius, o žemesniųjų klasių moksleiviai dažniausiai linkę keršyti vyresniems broliams ir mokyklos mušeikoms. Emocingi, smulkmeniški, o kartais drastiški keršto aktų aprašymai rodo gana intensyvų priešišumą “skriaudėjams”. Tai papildoma duomenis apie bendrus destruktivius polinkius, aptartus anksčiau, ir leidžia daryti prielaidą apie pasirengimą pažeisti normą “nenaudok smurto”.

Gerokai mažiau moksleivių atsakymuose matome altruistinių paskatų. Jos daugiau būdingos mergaitėms, nors skirtumas statistiškai nereikšmingas. Tiriamųjų fantazijos, kaip padėti ar suteikti džiaugsmo artimiesiems yra gana konkrečios, realios, rodo, kad tokie motyvai visiškai tikėtini. Tačiau pagalba visiems žmonėms ar atskiroms jų kategorijoms nusakoma labai neapibrėžtai, pavyzdžiui, “daryčiau ką nors gera žmonėms”, “padėčiau vargšams” ir pan. Tai kelia abejonių tiek motyvų tikrumu, tiek jų realizavimo planais. Grįžtant prie 1 lentelės, kur norma “padėk kitiems” užima 5–6 vietą rangų eilėje, galime daryti prielaidą, kad pastaroji norma visgi nėra deklaratyvi, moksleiviai daugiau ar mažiau pasirengę ją realizuoti.

Noras atkreipti į save dėmesį, nustebinti ar šokiruoti kitus moksleiviams taip pat nesvetimas. Iš 3 lentelės matome, kad dėmesio poreikis mažiau patenkintas, t. y. aktualesnis, berniukų grupėje. Šis skirtumas statistiškai reikšmingas,

kai $p < 0,05$. Atsakymuose vyrauja linksmos išdaigos, netikėti pokštai. Minėtos paskatos tiesiogiai nesusijusios su amoraliu elgesiu, tačiau kai kurie dėmesio siekimo būdai visuomenėje nėra toleruojami, pavyzdžiui, “rėkaučiau Laisvės alėjoje”, “restorane judinčiau indus ar suvelčiau kam plaukus”.

6,3 proc. atsakymų nerodo noro kaip nors pakeisti savo gyvenimo ar elgesio. Tai labiau būdinga berniukams. Šie moksleiviai užsiimtų įprasta kasdiene veikla. Galime manyti, kad taip atsakiusiems nebūdingos bent kiek intensyvesnės slopinamos paskatos.

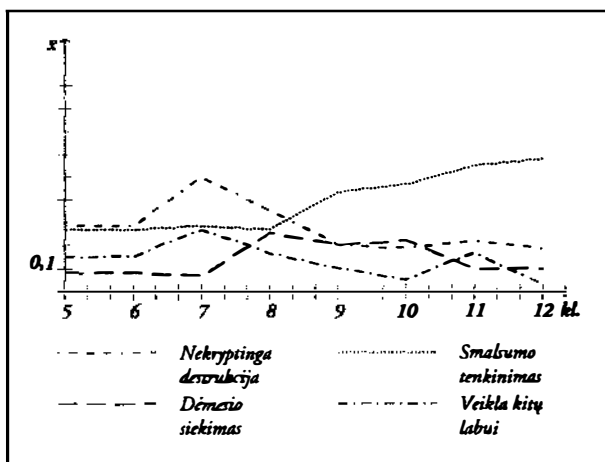
4,8 proc. moksleivių, daugiausia žemesniųjų klasių, tapę nematomais, paprasčiausia ištaisytų savo blogus požymius į gerus, sunaikintų nepavykusius kontrolinius darbus. Ši fantazija vienodai būdinga tiek mergaitėms, tiek berniukams. Minėti rezultatai atitinka 1 užduoties tendenciją, kad sąžiningumas tampa svarbesnis aukštesnėse klasėse.

Originalūs, reti atsakymai nebuvo įtraukti į turinio analizės kategorijų sąrašą, tačiau kai kuriuos iš jų verta paminėti. Štai keletas vyresniųjų klasių moksleivių, tapę nematomais, visų pirma išsimiegotų, pailsėtų. Tai jaučiamo nuovargio rodikliai. Du žemesniųjų klasių berniukai ir viena mergaitė, tapę nematomi, paverktų. Atvirai verkiantis žmogus neatitinka socialiai pageidaujamo stereotipo, todėl vaikai linkę šias reakcijas slopinti ir išsikrauti, kai nėra stebėtojų.

Analizuodami antros užduoties atsakymų pasiskirstymą pagal klases, daugiau ar mažiau išreikštą kitimą matome šių turinio kategorijų atžvilgiu: “nekryptinga destrukcija”, “smalsumo tenkinimas ir pramogos”, “dėmesio siekimas” ir “veikla kitų žmonių labui” (4 lentelė).

4 lentelė. Pageidautina veikla pagal klases

Veikla	Vidurkiai							
	5 kl.	6 kl.	7 kl.	8 kl.	9 kl.	10 kl.	11 kl.	12 kl.
<i>Nekryptinga destrukcija</i>	0,289	0,289	0,502	0,348	0,222	0,183	0,205	0,181
<i>Smalsumo tenkinimas ir pramogos</i>	0,273	0,273	0,277	0,263	0,433	0,475	0,566	0,573
<i>Dėmesio siekimas</i>	0,096	0,096	0,079	0,263	0,223	0,219	0,116	0,110
<i>Veikla kitų žmonių labui</i>	0,144	0,144	0,277	0,172	0,105	0,058	0,154	0,036

2 pav. Veiklos priklausomybė nuo amžiaus

2 paveiksle matome tolygiai nuo 5 iki 12 klasės augantį moksleivių smalsumą ir norą pramogauti. Natūralu, kad plečiantis akiračiui stiprėja interesas aplinkai, noras kuo daugiau sužinoti, patirti, mėgautis gyvenimu. Deja, materialinės galimybės ar baimė dėl aplinkinių nepritarimo šiuos siekius riboja.

Destruktyvūs polinkiai daugiausia būdingi 7–8 klasių moksleiviams. Tai atitinka daugelio autorių aprašytą 12–14 metų laikotarpį, kuriam būdingas akcentuotas orumo gynimas, emancipacijos reakcijos, konfliktiškumas, padidintas jautrumas nuoskaudoms. A. Gučo duomenimis (1981), 12–13 metų paaugliai daugiausia konfliktuoja su tėvais, 13–14 metų paaugliams dažniausia atrodo, kad jie neteisingai baudžiami. Kadangi visuomenė netoleruoja agresyvių reakcijų, šie destruktivūs polinkiai fantazuojant reiškiasi ne tik keršto planais, bet ir konkrečius tikslus neturinčiais norais kažką gąsdinti, daužyti ar pan. pavyzdžiui, vienas septintokas į antrą užduotį atsakė: “daryčiau viską bloga”.

Kaip matome iš 4 lentelės, siekti dėmesio labiausiai linkę 8–10 klasių moksleiviai. Tai intensyvaus asmenybės identiškumo, savarankiškumo formavimosi laikotarpis, todėl labai svarbu, kad paauglys būtų pastebėtas, išsiskirtų iš kitų. Tapusių “nematomais” moksleivių elgesys, skirtas atkreipti į save dėmesį, provokuoja ne tik teigiamas aplinkinių reakcijas, bet gali šokiruoti ar erzinti,

pavyzdžiui, “išberčiau gatvėje apelsinus arba taip mėtyčiau, o pardavėjai atrodytų, kad jie patys skraido” (8 kl. mergaitė), “apsipilčiau miltais ir eičiau vaiduokliauti” (6 kl. berniukas). Nepaisant iššaukiamų reakcijų pozityvumo ar negatyvumo, toks demonstratyvus elgesys tarsi sako: “Štai aš!”

2 pav. rodo, kad altruistinės paskatos labiau būdingos jaunesniems moksleiviams, tačiau šių paskatų mažėjimas nuo 5 iki 12 klasės nėra nuoseklus. Galime daryti prielaidą, kad vyresni moksleiviai realistiškiau įvertina savo galimybes ir todėl mažiau linkę kelti deklaratyvius lozungus apie pagalbą kitiems. Žemesniųjų klasių moksleiviai, ypač berniukai, žavisi lygiavos principais, fantazijoje apvagia bankus ir pinigus dalija vargšams (panašūs atsakymai priskirti ir “vagystės”, ir “veiklos kitų labui” kategorijoms). Tačiau su amžiumi šių idėjų mažėja, asociali ir prosociali veikla aiškiau atsiskiria.

Išvados

1. Tiriamųjų išsakytos moralės normos iš esmės universalios, asocialių normų nepateikta.

2. Dominuoja pozityvus mąstymas – normos formuluojamos daugiau kaip nurodymas, liepimas negu draudimas.

3. Nemaža dalis moksleivių pateiktų normų – neapibrėžtos, nekonkrečios – jų praktinis funkcionalumas abejotinas.

4. Moksleiviai prastai diferencijuoja moralės ir etiketo normas.

5. Nustatyti moralinės sąmonės skirtumai tarp lyčių normų “būk sąžiningas”, “nemeluok” bei pasirengimo vogti atžvilgiu.

6. Norma “gerbk kitus” moksleiviams augant tampa vis svarbesnė, o normų “nevok” ir “nenaudok smurto” vertė mažėja.

7. Normas “nevok” ir “nenaudok smurto” moksleiviai pasirengę pažeisti, “padėk kitiems” – realizuoti.

Literatūra

1. Gučas, A. Vaiko ir paauglio psichologija. Kaunas, 1990.
2. Colby, A. Damon, W. Listening to a Different Voice: a Review of Gilligan's "In a Different Voice" // Merrill-Dalmer Quarterly. 1983. Vol. 29. P. 473-481.
3. Gilligan, C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. Cambridge, 1982.
4. Holsti, O. R. Content Analysis // The Handbook of Social Psychology. Cambridge, 1968. P. 596-692.
5. Kohlberg, L. Continuities and Discontinuities in Childhood and Adult Moral Development // Human Development. 1964. Vol. 12. P. 93-120.
6. Kohlberg, L. Continuities in Childhood and Adult Moral Development, Revisited // Life-Span Development Psychology. Personality and Socialization. New York, 1973.
7. Krebs, D. L. Altruism. An Examination of Concept and a Review of the Literature // Psychological Bull. 1970. Vol. 73. P. 258-302.
8. Piaget, J. The Moral Judgement of the Child. Glencoe, Ill., 1948.
9. Rest, J. The Hierarchical Nature of Moral Judgement // Journal of Personality. 1973. Vol. 41. P. 86-109.
10. Selman, R. The Relation of Role-Taking to the Development of Moral Judgment in Children // Child Development. 1971. Vol. 42. P. 79-92.
11. Schwartz, S. H., Clausen, G. Responsibility, Norms and Helping in an Emergency // Journal of Personality and Social psychology. 1970. Vol. 16. P. 128.
12. Zimbardo, P. G. Psychologie. Berlin: Springer-Verlag, 1992. P. 79.
13. Коновалова Л. В. Растеренное общество. Москва: Мысль, 1986.
14. Минкова Э. А. Особенности проявления альтруизма у детей старшего дошкольного возраста // Проблемы ценностных ориентаций и активности личности в ее онтогенезе. Москва: МГПИ, 1987. С. 31-43.
15. Семенов Б. Е. Качественно количественный анализ документов // Методы социальной психологии. Ленинград, 1977. С. 43-60.

THE PECULIARITIES OF STUDENT'S MORAL NORMS

LORETA ZAJANČKAUSKAITĖ

Summary

Moral norms are reflections of society's general interests. Very often those general interests are contrary to individual interests. For this reason, the scientific research of moral phenomenon has much value. The article deals with moral knowledge and readiness for the violation of any declared norms. In the course of socialisation, individuals meet the same values and norms of behavior, but the results show statistically meaningful intergroup differences which are displayed by the declared norms' contents, a formulations of these norms, and a readiness for the violation of them. The groups researched were divided according to sex and age.